

Будівники мосту

Редьярд Кіплінг

Новела

Переклад: Юрій Лісняк

Інженер Фіндлейсон з департаменту громадських робіт сподівався одержати щонайменш орден Індійської імперії, а мріяв він про "Зірку Індії". Але його друзі казали йому, що він заслужив і більшого. Три роки він терпів спеку і холод, розчарування, невігоди й нестатки, небезпеки і хвороби, ніс відповідальність майже надмірну для пліч однієї людини; і всі три роки день за днем виростав під його керівництвом Кашійський міст[1] через Ганг.

І ось, коли все буде гаразд, менше як через три місяці його вельможність віце-король Індії урочисто відкриє міст, його освятить архієпископ, по ньому переїде перший поїзд із солдатами, а потім виголошуватимуть промови.

Сидячи в дрезині, на тимчасовій колії, прокладеній понад одним з обмурованих каменем берегових укосів, що тяглися по обох берегах на три милі в обидва боки від мосту, інженер Фіндлейсон уже дозволив собі думати про кінець. Разом з під'їздами витвір його простягався майже на дві милі — міст із фермами його власної конструкції, на двадцяти семи цегляних биках. Кожний бик, облицьований червоним агрським каменем, мав двадцять чотири фути в поперечнику і на вісімдесят футів заглиблювався в пливучі піски дна Гангу. Над биками тягся залізничний поміст п'ятнадцять футів завширшки, а над ним — вісімнадцятифутова возова дорога з містками для пішоходів по обидва боки. На обох кінцях мосту височіли червоні цегляні башти з рушничними бійницями і амбразурами для гармат, і насипи залізниці були доведені вже до їхніх підніжжів. Кінці тих насипів аж кишіли сотнями віслучків, що спиналися по схилах із глибочезної ями кар'єру, несучи на спинах мішки з землею, і гаряче полудневе повітря гуло від тупоту їхніх копитець, і ляскання палиць погоничів, і шурхоту землі, яка висипалася з мішків. Річка зовсім зміліла; на сліпучо-білому піску між трьома середніми биками стояли присадкуваті кліті зі шпал, набиті й обмазані глиною: вони підпирали останні ще не приклепані ферми. Через неширокий стрижень річки, ще не випитий посухою, ходив туди й сюди по естакаді на палях паровий кран і переносив на місце залізні штаби, чачкаючи, задкуючи, хоркаючи, наче слон на складі дерева. Душ сто клепальників роїлись на бічних штабах ферм і на залізному перекритті рейкової колії, звішувалися з невидимих здалеку риштовань під фермами, тислися на вершках биків, сиділи верхи на кронштейнах пішохідних містків, і вогонь у їхніх горнах та снопи іскор з-під молотків здавалися блідо-жовтими під сліпучим сонцем. З усіх боків — зі сходу, з заходу, з півночі, з півдня — по допоміжних коліях понад річкою сновигали, грюкотіли й свистіли паровози, тягли за собою платформи бурого та білого каменю, тоді борти платформ відкидались, і ще й ще тисячі тонн каменю грукотіли вниз на укоси, щоб держати річку в покорі.

Інженер Фіндлейсон обернувся й поглянув на довколишній край, вигляд якого він так змінив на сім миль навкруг. Озирнувся на гомінке селище, де жило п'ять тисяч його робітників, тоді скинув оком угору й униз по річці, на насипи й піски, і через річку, до далеких биків, що маліли з відстанню, повиті імлою, і вгору па вартові башти — тільки він сам знав, які вони міцні, — і зітхнув задоволено, побачивши, що діло його вдалося добре. Перед ним стояв, осяяний сонцем, його міст, майже готовий — лишилось тижнів кілька роботи на фермах трьох середніх прогонів. Його міст, неоковирний, бридкий, як первородний гріх, але пакка — тривкий, такий, що стоятиме, коли згасне й сама пам'ять по будівникові, коли люди забудуть, що оці знамениті ферми колись називалися фермами системи Фіндлейсона. По суті, діло було зроблено.

Понад рейками прискакав на невеличкому, рідкохвостому кабульському конику, так уже привченому бігати по шпалах, що пробіг би й по драбині, Фіндлейсонів помічник Гічкок і кивнув начальникові головою.

— Ось-ось уже, — сказав він, усміхнувшись.

— І я про це думав, — відповів Фіндлейсон, — Непоганий шмат роботи, як на двох чоловік, еге?

— Яких двох! Півтора. Господи, яке з мене було тоді щеня, коли я, тільки-но вискочивши з Куперс-Гілу[2], прибув на будівництво!

Гічкок почував себе дуже змужнілим, набравшись за минулі три роки багатого досвіду, що навчив його нести тягар влади й відповідальності.

— Та ні, не щеня, скоріше лошатко, — відказав Фіндлейсон. — Як-то вам сподобається повернення до кабінетної роботи, коли цю докінчимо!

— Хай їй абищо! — вигукнув молодик, а тоді, глянувши в той бік, куди дивився Фіндлейсон, промурмотів: — Добре вийшов, чортяка, еге?

"Мабуть, я zostавлю тебе й далі при собі, — подумав Фіндлейсон. — Шкода такого хлопця комусь віддавати. Був ти "щеня", а тепер ти помічник, мій особистий помічник, і в Шімлі ним будеш, коли тільки я заслужу якоїсь шани за оцей міст".

Справді, весь тягар будівництва лежав на плечах Фіндлейсона та Гічкока. Інженер умисне вибрав такого недосвідченого хлопця, щоб виховати собі помічника, якого сам хотів. Було в них ще з півсотні майстрів європейців, монтажників і клепальників, позичених із залізничних майстерень, та з двадцяті десятиків, білих і метисів, що керували загонами чорноробів, — але вони обидва добре знали, як мало можна покластись на підлеглих. Численні випробування в раптових аваріях, коли зсувалися залізні балки, рвалися канати, ламалися крани чи розливалась річка, не виявили поміж них жодної людини, яку Фіндлейсон і Гічкок визнали б гідною тягти таке ярмо, як тягли вони самі, отож вони могли покладатись тільки один на одного. Фіндлейсон згадував усю історію будівництва з самого початку: і як одним махом було зведено нанівець кілька місяців проектної роботи, бо уряд Індійської імперії в останню хвилину вирішив розширити міст на два фути — певне, гадаючи, що мости вирізують ножицями з паперу, — і таким чином пустив на вітер добрих півакра розрахунків — тоді Гічкок, ще не звиклий до таких розчарувань, сховав обличчя в долоні й заплакав; і до нестями

прикрі затримки з виконанням замовлень у Англії; і нескінченні листи з натяками на щедрі хабарі, коли буде прийнято одну, одну-єдину партію матеріалів непевної якості; і відверту війну, що розгорілася вслід за відмовою; і чемний, обережний саботаж замовлень, що тягся за тією війною, аж поки Гічкок, склавши до купи дві місячні відпустки та випросивши у Фіндлейсона ще десять днів і витративши свої скромні заощадження за цілий рік, подався до Лондона і там, як він сам запевняв і як підтвердили дальші надходження матеріалів, нагнав страху божого на чоловіка такого могутнього, що він боявся самого тільки парламенту і відверто тим хвалився, аж поки Гічкок насів на нього за його власним обіднім столом і він таки злякався Кашійського мосту й тих, хто говорив від його імені! Потім одної ночі до селища при будівництві вдерлась холера, а за холерою по ньому вдарила чорна віспа. Пропасниця — та не покидала їх ніколи. Щоб легше було порядкувати в селищі, Гічкокові виклопотали чин судді третього класу з правом присуджувати тілесну кару, і Фіндлейсон задоволено спостерігав, як помірно користується він своєю владою, зважуючи, за що слід покарати, а що й пробачити. Довго, довго витав у спогадах Фіндлейсон — згадував і бурі, і раптові повені, і смерть у всяких виглядах і подобах; і страшний, нестямний гнів на бюрократичну тяганину, яка може звести з розуму того, хто знає, що в нього повно важливіших справ; посуха, клопоти санітарні і фінансові; народний, весілля, похорони і чвари в селищі, де жило двадцять каст, що ворогували між собою; суперечки, догани, умовляння; і безпросвітний відчай, що поймає людину, і вона тоді мусить бути вдячна за те, що рушниця її лежить розібрана в футлярі. А за всім тим виростав чорний кістяк Кашійського мосту — штаба за штабою, ферма за фермою, прогін за прогоном, — і кожен його бик нагадував про Гічкока, на все придатного помічника, що з самого початку і до оцього от кінця ні разу не сплонував, не підвів начальника.

Отож міст був ділом двох чоловік — якщо не рахувати Піру, а Піру, звичайно, сам себе рахував. Він був лашкар, кхервар з-під Булсара[3], знайомий з усіма портами від Рокгемптона[4] до Лондона; він дослужився до серанга[5] на суднах Британської Індії, одначе, знудившись тісним корабельним світом та необхідністю чисто одягатись, покинув морську службу і зійшов на суходіл, де він зі своїм досвідом не міг zostатись без роботи. Він умів так майстерно орудувати таями і підіймати великі тягарі, що вартий був трохи не будь-якої платні, яку б йому заманулося попросити; одначе платню бригадирам-тубільцям установлює звичай, і таким чином Піру не добирав багато срібних рупій до своєї справжньої вартості. Ані прудка вода, ані будь-яка височина не лякали його, і, як колишній серанг, він умів держати в руках владу. Не було залізяки такої важкої чи так незручно покладеної, щоб Піру не зумів її підняти, змайструвавши систему блоків — обвислий, кособокий пристрій, споруджений зі страшним галасом, але для свого призначення придатний якнайкраще. Не хто як Піру одного разу врятував ферму сьомого прогону, коли новий дротяний трос застряг у блоці крана і здоровезна залізна плита зависла в повітрі, переважившись на один бік і загрожуючи вислизнути зі стропів. Робітників більші перелякано зарепетували; тавровою балкою, що впала згори, перебило Гічкокові праву руку, але він пристібнув її до тіла і зомлів, а

опритомнівши, чотири години керував роботою, аж поки Піру гукнув з вершечка крана: "Все гаразд!" — і плита лягла на своє місце. Ніхто не вмів краще за серанга Піру стропити, і розчалювати, і найтовити, і орудувати коловоротами, і вправно витягати з кар'єра паровози, що падали туди, а коли треба — роздягтися, пірнути й подивитись, чи не підрила прудка течія Матері Ганги бетонних блоків довкола основи бика, або ж у буряну мусонну ніч попливти човном проти води і потім доповісти про стан берегових укосів. Він не боявся втручатись у "військові ради" Фіндлейсона з Гічкоком і тлумачив, яких вузлів чи скріплень краще ужити, а коли, бувало, забракне слів у його чудернацькій англійській мові або ще чуднішій лінгва-франка — суміші португальської з малайською, — хапав мотузок і показував наочно. Піру сам собі добрав бригаду такелажників — якихось таємничих земляків з Кач-Мандві[6], що їх стягував до себе місяць за місяцем і випробував якнайсуворіше. Ніяке родичівство чи земляцтво не могло примусити Піру держати в бригаді робітника не досить сильного чи не досить міцного на голову.

— Моя честь — честь цього мосту, — звичайно казав він тому, кого збирався прогнати. — Яке мені діло до твоєї честі? Іди наймись на пароплав, бо ти більш ні на що не годишся.

Купка хатин, де Піру жив зі своєю ватагою такелажників, обступала злиденне житло морського жерця. Той жрець, щоправда, зроду не плавав по Чорній воді, однак його обрали за посередника між собою і богами два покоління морських блукачів, які не сприйняли ні науки портових місій, ні жодного з тих віровчень, що їх накидають морякам різні релігійні агентства по берегах Темзи. Жерцеві не було ніякого діла до їхньої касты — та, власне, й ні до чого. Він їв те, що пожертвує йому паства, спав, курив, тоді знову спав — "бо він дуже святий чоловік, — казав Піру, що доправив його сюди за тисячу миль. — Він не додивляється, що ти їси, аби лиш не коров'яче м'ясо, і це добре, бо на землі ми, кхервари, молимося Шіві, але в морі, на суднах компанії, ми повинні коритись наказам бара-малума[7] (тобто старшого помічника капітана), а на цьому мосту слухаємося того, що скаже Фінлінсон-сахіб".

Того дня Фінлінсон-сахіб наказав здійснювати риштування з вартової башти правого берега, і Піру з товаришами відривали та спускали додолу бамбукові стояки і дошки так хутко, як, бувало, колись розвантажували каботажні судна.

Зі своєї дрезини інженер чув посвисти срібної се рангової дудки і вищання та стук блоків. Піру стояв на самому верху башти, у синіх матроських дангрі[8], і коли Фіндлейсон насварився на нього рукою — будь, мовляв, обережний, бо твоє життя не таке, щоб ним розкидатись, — він схопився за останній стояк і, по моряцькому наставивши дашком долоню над очима, відповів протяглим покликом вахтового на баку: "Хам декхта ге!" — "Я пильную!"

Фіндлейсон засміявся, а потім зітхнув. Він уже кілька років не бачив пароплава і страшенно скучив за батьківщиною. Коли дрезина проходила під баштою, Піру спустився вниз по тросу, наче мавпа, і гукнув:

— А гарно тепер, еге, сахібе? Наш міст ледь-ледь не готовий. Як ви гадаєте, що

скаже Матір Ганга, коли рейки побіжать через неї?

— Досі вона небагато казала. Як нас що й загаювало, то не Матір Ганга.

— А їй ніколи не пізно. Одначе були загайки і через неї. Хіба сахіб забув осінню повідь торік, коли баржі з каменем потопило без попередження — чи не більш як за півдня після попередження?

— Правда, але тепер нам уже ніщо не страшно, хіба дуже велика повідь. Дамби на західному березі міцні.

— У Матері Ганги паща велика. Там на укусах знайшлося б іще місце для каменю. Я про це казав чхота-сахібові[9], — так Піру називав Гічкока, — а він сміється.

— Дарма, Піру. На той рік можеш сам збудувати міст, який тобі до вподоби.

Лашкар вискалив зуби.

— Ну, то він не буде такий, як цей, — не на кам'яних биках, потоплених у воду, як "Квета". Я люблю висячі мости, що перелітають від берега до берега одним великим кроком, наче кладка з пристані на борт. Тоді ніяка повідь не страшна. А коли приїде лорд-сахіб відкривати міст?

— За три місяці, як трохи похолоднішає.

— Ова! Він такий, як бара-малум. Той спить собі в каюті, поки робота зробиться. А тоді вийде на палубу, мазне пальцем сям-там і кричить: "Брудно! Бісові джібунвали[10]!"

— Ну що ти, Піру! Лорд-сахіб не називає мене бісовим джібунвалою.

— Та ні, сахібе, зате він так само не виходить па палубу, поки роботи не скінчено. Он бара-малум на "Нербудді" якось сказав у Тутікоріні[11]...

— Ну, годі. Йди вже. Мені ніколи.

— Мені теж, — відказав Піру, і оком не моргнувши. — Можна мені взяти малого човна та пропливти понад дамбами?

— Руками ти їх підпреш, чи що? Я гадаю, вони досить міцні.

— Та ні, сахібе. Тут, бач, ось що. На Чорній воді є досить вільного місця, нас підкидає собі вгору і вниз, та й байдуже. А тут вільного місця зовсім нема. Бач, ми загнали річку ніби в док, між кам'яні стіни...

Фіндлейсон усміхнувся на те "ми".

— Ми її загнuzдали й осідлали, — провадив Піру. — А вона не така, як море, що може собі хлюпатись у м'який берег. Вона Матір Ганга — в кайданах.

Він навіть трохи притишив голос.

— Піру, ти вештався по світу навіть більше, ніж я. Скажи мені по щирості: ти дуже віриш у силу Матері Ганги?

— Я вірю в усе, що каже про неї наш гуру[12]. Лондон — це Лондон, сахібе, — Сідней — це Сідней, а Порт-Дарвін — це Порт-Дарвін. Отож і Матір Ганга — це Матір Ганга, і коли я вертаюсь на її береги, я це згадую і молюся їй. У Лондоні я молився до великого храму над річкою — тому богові, що в ньому... Ну, гаразд. Подушок я в човен не візьму.

Фіндлейсон сів на коня й потрюхикав до будиночка, де він жив удвох з помічником.

Той будиночок за останні три роки став йому рідною домівкою. Під його простою комишевою покрівлею інженер пікся у спеку, прів у дощі, трусився від пропасниці; побілена стіна біля дверей була вся ряба від ескізів і цифр, а стежка, протоптана по матах на веранді, показувала, де ходив він на самоті туди й сюди, мов вартовий. Для інженерів нема восьмигодинного робочого дня, і вечеряти вони з Гічкоком сіли, не скидаючи чобіт і острог, а по вечері, закуривши сигари, прислухалися до гомону селища, куди поверталися з мосту робітники. Там уже блимали перші вогники.

— Піру поплив понад дамбами вашим човном, — сказав Гічкок, — Узяв із собою кількох своїх небожів і розсівся на кормі, наче адмірал.

— Я знаю. Йому щось убгалось в голову. А здавалось би, десять років служби на наших суднах мусили вибити з нього майже всю давню віру.

— Та воно так і є, — засміявся Гічкок. — Я недавно підслухав ненароком, як він провадив з тим їхнім старим гладуном-гуру вельми безбожну розмову. Піру заперечував силу молитви і пропонував старому поїхати разом до моря, діждатись там бурі, і нехай тоді гуру спробує зупинити її.

— А спробуйте ви прогнати звідси того гуру, то й самого Піру більше не побачите. Він мені розказував, що молився на собор святого Павла, як був у Лондоні.

— А мені казав, що як попав уперше до машинного відділення на пароплаві, ще підлітком, то молився на циліндр низького тиску.

— А чого ж! Чим не підходяща річ, щоб на неї молитись? Тепер він уласкавлює своїх давніх богів і хоче знати, що думає Матір Ганга про міст, покладений через неї. Хто там?

Відчинені двері заступила чиясь тінь; Гічкок простяг руку і взяв телеграму.

— Та слід би їй уже й звикнути до мосту... А, це просто тар[13]. Певне, від Реллі, про нові заклепки. О господи! — Гічкок раптом схопився.

— Що там таке? — спитав начальник і взяв у нього папірець. — А, то ось що думає Матір Ганга, — сказав він, перебігши очима телеграму. — "Повінь на Рамганзі. Стережіться". Спокійно, юначе! Хіба нам первина? Прикиньмо-но. Півгодини, як Мюр оце телеграфував. Отже, маємо одну, дві... дев'ять з половиною годин, поки повінь досягне Меліпур-Гхата, далі ще сім годин до Латаолі — разом шістнадцять з половиною... ну, скажімо, п'ятнадцять годин, поки дійде до нас.

— Бодай вона запалась, ота смердюча канава Рамганга, що з усіх гір дощі збирає! Адже ж це на два місяці раніш, ніж можна було чекати, Фіндлейсоне! Лівий берег ще завалено всякою всячиною. На цілих два місяці раніше!

— Отожбо й є! Я ще тільки двадцять п'ять років знайомий з індійськими річками і не претендую на те, щоб знати їх. О, ще один тар! — Фіндлейсон розпечатав телеграму. — Це Кокрен, з Гаврського каналу: "Тут рясні зливи. Кепсько". Останнього слова міг би й не додавати. Ну що ж, досить з нас і цих вістей. Треба вигнати людей па цілу ніч, щоб забрали, що встигнуть, з річища. Вам доручаю східний берег, прибирайте все підряд, поки зійдемося на середині мосту. Все, що є на плаву, спускайте нижче мосту: згори й так нанесе всяких посудин, щоб нам бики таранити, і без наших барж. Що у вас є

важливого на східному березі?

— Понтон... один великий понтон з краном. Ще один крап на залатаному понтоні, там і заклепки для вазового настилу від двадцятого до двадцять третього бика. Дві рейкові колії, поворотна стрілка. Що на па лях, доведеться покинути, хай уже як буде, — сказав Гічкок.

— Гаразд. Повивозьте все, що вдасться. Зачекаймо ще п'ятнадцять хвилин, поки люди повечеряють.

Біля самої веранди стояв великий нічний гонг, у який дзвонили тільки у випадку повені чи пожежі в селищі. Гічкок гукнув, щоб подали свіжого коня, а Фіндлейсон узяв обмотану ганчіркою палицю і вдарив по гонгу з поковзом — тоді метал дзвенить на повну силу.

Ще не догримів останній удар, як усі нічні гонги в селищі підхопили сигнал. Потім хрипко завили мушлі по невеличких храмиках, заторохтіли бубни і тамтами, а коло будиночків, де жили клепальники-європейці, відчайдушно засурмила "кавалерійську тривогу" сурма Маккартні, що допікала всім до живого по неділях та святах. Паровози, що вже котилися на спочинок після кінця денної роботи, один за одним відповідали свистками, поки озвалися паровозні свистки і з другого берега. Тоді великий гонг прогримів тричі на знак того, що це повинь, а не пожежа; мушлі, бубни і паровозні свистки тричі відгукнулись, і ціле селище задвигтіло від тупоту босих ніг по м'якій землі. Всі, як заведено, вертались туди, де працювали вдень, щоб там чекати дальших наказів. Гурт за гуртом пробігали у присмерку; то один, то другий спинявся тугіш затягти стегенну пов'язку чи підв'язати сандалю; бригадири скликали своїх людей до повіток з інструментом і роздавали їм ломи та кайла; паровози повзли по рейках у густому натовпі, як у воді; та врешті потік брунатних пліч і спин розточивсь у присмерку по річищу, розбігся по естакадах, розсипався по фермах, обліпив крани і застиг — кожне на своєму місці.

Потім тривожне гудіння гонга рознесло наказ збирати все і виносити за позначку найвищого рівня води. У чорному залізному плетиві ферм спалахнули сотні ліхтарів, і клепальники почали нічну роботу наввипередки з повинню, що мала набігти. Ферми трьох середніх прогонів — ті, що лежали на клітях із шпал, — були майже готові, тільки не приклепані на кінцях, і треба було загнати в них чимбільше заклепок, скільки лиш можна встигнути, щоб вони не впали кінцями на вершки биків, коли вода вирве з-під них підпори. Сотня ломів підважувала шпали тимчасової колії, що вела до недокінчених прогонів. Рейки разом зі шпалами піднімали, вантажили на платформи, і паровози, натужно чачкаючи, задкували з ними на високий берег, куди не дістане повинь. Під натиском горлатих орд на піску річища ніби танули повітки з інструментами і стоси окутих залізом ящиків із заклепками, кліщами, свердлами, запасними частинами до клепальних машин, ланцюгами, помпами. Великий кран малося забрати останнім, бо він подавав важкі деталі нагору, на міст. З цілої флотилії барж скидали у воду під биками бетонні плити, де лишень глибина дозволяла підпливти, а порожні баржі сплавляли нижче мосту, відпихаючись жердинами. Якраз там гучніш за все свистіла

серангова дудка, бо на перший удар гонга човен примчав назад, мов на перегонах, і Піру зі своїми людьми, голі до пояса, працювали навзаводи задля честі й доброї слави — речей дорожчих за життя.

— Я знав, що вона подасть голос! — гукнув Піру. — Я знав, але це добре, що телеграф нас попереджує. О сякі-перетакі сини сякого-перетакого роду! Чи ви тільки з-під оцього-о вмієте працювати?

"Оце-о" — то був розчухраний на кінці двофутовий уривок дротяного троса, і Піру творив ним дива, стрибаючи з баржі на баржу та горлаючи моряцькі лайки.

Баржі з каменем турбували Фіндлейсона найдужче. Маккартні зі своїми клепальниками встигне закріпити кінці трьох ще не готових ферм, але баржі, якби вода піднялась дуже високо, могли являти небезпеку для мосту, а їх на змилілій річці був цілий флот.

— Поспускайте їх нижче мосту! — гукнув він униз до Піру. — Заведіть за башту! Там буде тиховіддя!

— Аччха! Добре! Я знаю. Ми їх дротяним тросом швартуємо, — гукнув у відповідь серанг. — Агей! Слухайте, як чхота-сахіб налягає!

Зза річки долітали майже без перерви посвисти паровозів та гуркіт каменю. То Гічкок у останню хвилину вирішив підвезти кількасот платформ таракій ського каменю та ще зміцнити дамби й берегові укуси.

— Міст викликає на бій Матір Гангу, — засміявся Піру. — Та я знаю, чий голос буде гучніший, коли озветься вона.

Годину за годиною напівголі люди з галасом працювали під ліхтарями. Ніч була задушна, безмісячна, а над ранок ще дужче потемніло від хмар. Налетів несподіваний вітер, і Фіндлейсонове обличчя спохмурніло.

— Вже йде! — сказав Піру перед самим світанком. — Матір Ганга прокинулась! Слухайте! — він перехилився через борт баржі, занурив руку в воду, і течія задзюрчала між пальцями. Невелика хвилька лунко плюснула об бик.

— На шість годин раніше, — сказав Фіндлейсон, сердито насупившись. — Далі ризикувати не можна. Треба вивести всіх з річища.

Знову загудів великий гонг, і ще раз по землі та дзвінкому залізу залопотіли босі ноги. Брязкіт ломів та кайл урвався. У тиші чутно було, як сухо сичить вода, розливаючись по спраглому піску.

Фіндлейсон стояв під баштою, і бригадир за бригадиром гукали йому, що свою ділянку річища впорали. Коли замовк останній голос, Фіндлейсон побіг на міст. Аж там, де кінчався постійний настил із залізних плит і починалась тимчасова дощана кладка через три середні прогони, він зустрів Гічкока.

— Все прибрали? — спитав Фіндлейсон, і хрипкий голос відбився луною в ґратчастому тунелі ферми.

— Усе. Східний рукав уже наливається. Не справдився наш підрахунок. Коли добіжить сюди?

— А хтозна. Вода прибуває — швидше нікуди. Гляньте! — Фіндлейсон показав униз,

де пропечений сонцем і засмічений місяцями роботи пісок уже шурхотів і сичав.

— Що далі робити? — спитав Гічкок.

— Перелічіть людей, тоді припаси, а потім сядьте, згорніть руки і моліться за міст. Більш я вам нічого не можу порадити. Добраніч вам. Не пробуйте ловити те, що піде за водою, — не важте життям.

— Ні, ні, я буду обережний, як ви. Добраніч. Боже, як вода прибуває! О, вже й справжній дощ!

Фіндлейсон вернувся на свій берег, кваплячи поперед себе останніх клепальників Маккартні. Не зважаючи на дощ і світанковий холод, усі робітники розсипались понад укосами й чекали повені. Самий тільки Піру держав своїх людей укупці на насипу за баштою, біля барж, пришвартованих за ніс і за корму дротяними тросами та ланцюгами.

Пронизливий зойк перебіг по людській стіні понад берегом, переростаючи в зляканий і зчудований крик: поверхня річки між кам'яними укосами враз побіліла від берега до берега, а далекі дамби зникли в пінистих струменях. Матір Ганга побігла повного силою, пославши перед себе вал шоколадно-брунатної води. Крізь рев повені пробився скрегіт — то був стогін мостових ферм, що осіли на свої місця, коли з-під них вирвало підпори. Баржі рипіли, тручись одна об одну в чорторії, що закрутився поза баштою, і товсті їхні щогли піднімалися чимраз вище над імливим обрієм.

— Поки її не замкнули між цими стінами, ми знали, що вона може зробити. А тепер, коли її отак здушено, самому богу відомо, чого вона наробить! — сказав Піру, дивлячись на шалений крутіж у заводі за баштою. — Хе! Ну, бийся! Бийся запекло, бо лиш так жінка може виснажити свою силу.

Одначе Матір Ганга не хотіла битись так, як бажав Піру. Після першого водяного валу їх більше не набігало, річка тільки рівномірно надималась, мов гад, що в літню спеку п'є воду, і хлюпала в укуси, немов обмацуючи їх, і напирала на бики — навіть Фіндлейсон став подумки обраховувати наново міцність своєї споруди.

Коли розвиднилось, натовп охнув з подиву.

— Таж учора в річищі було ціле місто! — перемовлялись люди. — А тепер гляньте!

І всі дивились і знов чудувалися з глибокої прудкої води, що лизала верхи биків. Другий берег ховала завіса дощу, і далекі прогони мосту тяж танули в ній; дамби вище мосту вже позначались тільки пінявими крутіжами на воді, а нижче мосту звільнена з тісних пут річка розливалась, наче море, до самого обрію. По ній, гойдаючись на хвилях, пропливали трупи людей і худоби, а часом комишева покрівля, що розсипалася, зачепившись за бик.

— Велика повінь, — сказав Піру, і Фіндлейсон кивнув головою. Більшої вже й не доведи боже. Таке його міст ще витримає, ну, і ще трохи більше, але не набагато. А як випаде один шанс із тисячі і десь в укусах знайдеться слабина, Матір Ганга понесе до моря з усіма уламками і його інженерську репутацію. Найгірше було те, що він не міг нічого робити — тільки сидіти й дивитись; і Фіндлейсон сидів і сидів, накрившись плащем. Корковий шолом на голові в нього геть розкис, чоботи вгрузли в болото вище

кісточок. Він не поглядав на годинник, бо річка сама відзначала час, піднімаючись по укосі дюйм за дюймом, фут за футом, а він, задубілий і голодний, вслухався в рипіння барж, глухий рев води коло биків і в сотню інших нот, що складають музику повені. Мокрий служник приніс був йому їсти, але інженерові ніщо не лізло в горлянку. А раз йому вчувся ледь чутний свисток паровоза по тім боці, й він усміхнувся. Його помічника теж тяжко вразила б катастрофа, але Гічкок ще молодий, у нього все попереду. А в Фіндлейсона вона відбере все — все, задля чого варто жити таким нелегким життям. Тоді його колеги-інженери скажуть... Фіндлейсон пригадав власні напівжалісливі слова, сказані, коли нова Локгартова водогінна станція завалилась купою цегли і твані і в Локгартовій душі теж щось надірвалось — він умер. Пригадав і те, що сказав, коли Самаонський міст біля моря зруйнувало великим циклоном; а найвиразніш йому пригадалось обличчя сердешного Гартопа за три тижні по тому, позначене печаттю сорому. Його, Фіндлейсонів, міст удвічі більший за Гартопів, і в ньому ферми системи Фіндлейсона і новітні підшви биків — анкерні, системи Фіндлейсона. Його фах не визнає ніяких виправдань. Уряд, може, й повірить йому, та колеги-інженери судитимуть його по мостові — стоїть він чи впав. І Фіндлейсон подумки перебирав увесь міст — балку за балкою, прогін за прогоном, цеглину за цеглиною, бик за биком; згадував, порівнював, зважував, обраховував наново — чи нема де помилки; і всі ті довгі години, поки перед ним мигтіли й танцювали формули та цифри, його раз у раз шпигав у серце холодний страх. За свій бік рівняння він був певен; але хто знає математику Матері Ганги? Може, якраз у цю хвилину, коли він заспокоює себе таблицею множення, річка вимиває яму під одним з вісім десятифутових биків, що тримають на собі його добру славу? Ще раз служник приніс йому попоїсти, але в роті у нього пересохло, він зміг тільки напиться і знову став снувати в голові десяткові дробі. А вода все підіймалась. Піру, обіпнувшись від дощу матою, сидів навпочіпки в нього біля ніг і поглядав то на його обличчя, то на річку, але не казав нічого.

Нарешті лашкар підвівся й почалапав болотом до селища, наказавши, правда, одному зі своїх стежити за баржами.

Незабаром він вернувся, без ніякої поваги женучи перед собою свого жерця — гладкого старигана з сивою бородою, що маяла на вітрі, як і мокра шматина в нього на плечах. Вигляд у того гуру був якнайжалюгідніший.

— Нащо тоді всі жертви, і гасові світильники, і зерно, — горлав Піру, — коли ти тільки й умієш сидіти скорчившись у болоті? Ти довго розмовляв з богами, коли вони були вдоволені й зичливі. Поговори-но з ними тепер, коли вони сердиті!

— Що таке людина проти гніву бога? — скиглив жрець, щулячись від різкого вітру. — Відпусти мене до храму, я молитимусь там.

— Ні, молися тут, свинячий сину! Чи задурно тобі стільки носили солоної риби, карі й сушеної цибулі? Гукай голосно! Скажи Матері Ганзі, що вже досить з нас. Звели їй угамуватись на ніч. Я не вмію молитись, але я служив на суднах компанії, і коли хто не слухався моїх наказів, я... — Піру докінчив фразу помахом дротяної різки, і жрець,

вирвавшись від свого духовного учня, чкурнув назад до селища.

— Гладка свиня! — налаяв старого Піру. — Скільки ми його годували! Як спаде повинь, пошукаю нового гуру. Фінлінсон-сахібе, вже смеркає, а ти від учора нічого не їв. Май розум, сахібе. Хто ж здатен отак пильнувати й тяжко думати з порожніми кишками? Йди спати, сахібе. Що річка зробить, те зробить.

— Це мій міст. Я не можу його покинути.

— Ну, то підпри його руками, — засміявся Піру. — Я турбувався за свої баржі та швартови, поки не надійшла повинь. А тепер ми в руках богів. То сахіб не хоче наїстися й лягти спати? Ну, тоді ковтни оцього. Це як м'ясо й міцна брага разом, воно вбиває всяку втому, та й пропасницю, що нападає після дощу.

Він видобув з-під мокрого пояса невеличку бляшану табакерку і тицьнув у руку Фіндлейсонові зі словами:

— Не бійся! Це просто опій — чистий мальвійський опій.

Фіндлейсон витрусив на долоню дві чи три темно бурих кульки і, ледве тямлячи, що робить, проковтнув їх. Принаймні це добрий засіб від пропасниці, тієї пропасниці, що вповзала до нього з болота під ногами — а крім того, він не раз бачив, на що буває здатен Піру в гнилий осінній туман, ковтнувши кульок з бляшанки.

Лашкарові очі проясніли, і він кивнув головою.

— Ось зараз... зараз сахіб почує, що йому знов думається добре. Я теж... — він застромив пальці в свою скарбничку, поправив мату, накинуту на голову, і знову присів, утупивши очі в баржі. Вже так смеркло, що не видно було далі першого бика, і ніч неначе додавала річці нової сили. Фіндлейсон стояв, понуривши голову на груди, і думав. Одного прогона — сьомого — він ще не встиг до кінця обрахувати. Але тепер цифри з'являлись перед очима тільки по одній, і то рідко-рідко. А у вухах щось бриніло густим, м'яким тоном — мов найнижча нота на контрабасі, — і про цей звук, що нагонив сон, він думав, здавалось, цілі години. А тоді почув, що Піру стоїть поряд і кричить йому у вухо: луснув дротяний швартов, і баржі понесло. Фіндлейсон побачив, як ціла флотилія розгортається віялом, чути було протягле вищання дротяних тросів, що терлись об борти.

— Пливучим деревом ударило! Тепер усе занесе! — кричав Піру. — Головний швартов луснув. Що ти робиш, сахібе?

У Фіндлейсоновій голові раптом сяйнув хитромудрий план. Він побачив систему тросів, натягнених від баржі до баржі, як струни, під прямими кутами, немов шнури білого вогню. І один з тих тросів був головний. Він бачив його. Якщо його спіймати, то цілком напевне, з математичною точністю можна вернути розкидану флотилію барж до заводу за баштою. Тільки чому це Піру так відчайдушно обхопив його за поперек і тягне назад, подумав він, кваплячись униз, до води. Треба було якось відчепитись від лашкара, помалу, не брутально, але відчепитися, щоб урятувати баржі, а також показати, як просто можна зробити річ, що здавалась такою складною. А потім — хоча то була вже марниця — дротяний трос вирвався з руки, обпікши долоню, високий берег зник, а разом і всі складники задачі — баржі, що повільно розсипались по воді.

Фіндлейсон опинився в темряві, під дощем, у баржі, що крутилась на воді, наче дзига. Він сидів, а Піру стояв над ним.

— Я забув, — неквапно промовив лашкар, — що для охлялого й незвичного опій гірший за хміль. Хто втопиться в Ганзі, той іде до богів. Тільки я поки що не хочу ставати перед очі таким великим особам. Сахіб уміє плавати?

— А нащо? Я вмію літати — хутко, як вітер, — непевним язиком відповів Фіндлейсон.

— Він ошаленів, — пробурмотів сам до себе Піру. — Відкинув мене, мов торбину кізків. Ну що ж, він не побачить своєї смерті. Ця баржа не витримає і години, навіть як не розіб'ється ні об що. А недобре дивитись на свою смерть ясними очима.

Він ще раз підкріпився зі своєї бляшаночки, присів на носі хисткої латаної баржі, і втупив очі в дощ, у чорну порожнечу. Темна дрімота огортала Фіндлейсона, інженера і начальника, чий обов'язок зв'язував його з мостом. Важкі дощові краплі пронизували його тисячами холодних шпичок, і вага всього часу, який минув від створення світу, обтяжувала йому повіки. Фіндлейсон думав і почував, що він у цілковитій безпеці, бо вода така тверда, що можна сміливо вийти з човна, широко розставити ноги, щоб не хитатись — це було найголовніше, — і тебе вмить, без перешкод донесе до берега. Та йому набігла ще краща думка. Адже досить тільки напружити волю, і душа перекине тіло на берег, як вітер переносить папірець. Просто перелетіти, ширяючи, мов шуліка. Баржа п'яно крутилась на воді, і зринула ще одна думка: а що як вітер підхопить звільнене тіло? Чи піднесеться воно шулікою вгору, щоб сторчголов упасти на далекі піски, а чи безвладно теліпатиметься в повітрі віки-вічні? Фіндлейсон схопився за борт, щоб удержатись, бо йому здалося, що він ось-ось злетить, ще не обміркувавши всього.

На темношкірих опій діє не так сильно, як на білого. Піру сприймав те, що з ним робилося, благодушно-байдуже.

— Не витримає, — пробурмотів він. — Он які вже щілини. Якби це добрий човен з веслами, можна б вигребтись, а що з цього дірявого корита? Фінлінсон-сахібе, вже повно води.

— Аччха! Я йду. Ходімо разом.

Думкою Фіндлейсон уже покинув баржу і кружляв високо в повітрі, видивляючись, на що стати ногами. А його тіло лежало в кормі, і вода хлюпалась йому об коліна. Фіндлейсона аж жаль узяв на таку прикру безпорадність.

— От комедія! — сказав він сам до себе, летячи у високості. — Це ж... Фіндлейсон... начальник будівництва Кашійського мосту. Мабуть, і він потоне, сердега. Потоне так близько від берега. Я... я вже на березі. Чого й він за мною не йде?

На превелику прикрість він відчув, що душа його знов вернулась до тіла, а те тіло борсається, захлинаючись, у глибокій воді. Повернення було страшенно болісне, однак треба ж боротися за своє тіло. Він усвідомлював, що відчайдушно чіпляється за мокрий пісок і рветься вперед широчезними кроками, як ото ходять уві сні, щоб не втратити дна зпід ніг у прудкій течії, аж поки виборсався з обіймів річки і впав, захеканий, на мокру землю.

— Ще не судилося! — гукнув Піру йому в вухо. — Боги пожаліли нас.

Лашкар ступав дуже обережно, шелестячи якимсь посохлим бадиллям.

— На цім пагорку торік сіяли індиго, — провадив він. — Людей ми тут не знайдемо, але будь уважний, сахібе, бо повинь позганяла все гаддя знад річки на сто миль уздовж. А ось і блискавка вслід за бурею. Тепер щось розгледимо; тільки ступай обережно.

Та Фіндлейсон не почував ніякого страху перед зміями, він був вільний від усіх звичайних людських почуттів. Утерши мокрі очі, він став бачити напрочуд ясно, а йшов, як йому здавалося, семимильними кроками. Десь у пітьмі вічності він збудував міст — міст, що перетинав безмежні простори осяйних морів; але Потоп змив той міст, лишивши під небом тільки оцей острівець для Фіндлейсона і його товариша, що лиш двоє zostалися живі з усього людського роду.

Безнастанні блискавки, гіллясті, синюваті, освітлювали все, що можна було побачити на тому клаптику води серед повені: трохи колючих кущів, гайок розгойданого, рипучого бамбуку та сірий корчуватий піпал[14], що вкривав розлогим гіллям індуський храм, над яким тріпотів пошарпаний червоний прапорець. Той самітник, що колись жив улітку у цьому храмі, давно вже його покинув, і негода звалила помальовану червоним статую його бога. Фіндлейсон і Піру, обважнілі, з важкими повіками, переступили попіл вимощеного з цегли вогнища й посідали під захистком дерева, а дощ і річка ревли далі в один голос.

Враз затріщало індигове бадилля, засмерділо чередою, і під дерево впхався крізь кущі величезний, мокрий від дощу брахманський бугай. У спалахах блискавки видніло тавро на його боці — тризуб, знак Шіви[15], і могутня голова та загривок, і вогнисті булькаті очі, й лоб, увінчаний намоклим вінком із гвоздик, і шовковисте воло, що трохи не тяглося по землі. А позад нього чути було тріск, і важкий тупіт, і сопіння — від води надходили ще якісь тварини.

— А ми тут не самі, — сказав Фіндлейсон, зіпершись головою на стовбур і дивлячись крізь напівсплющені повіки в блаженному спокої. — Тут ще хтось є.

— Авжеж, — прохрипів Піру. — І не малий.

— А хто ж то такий? Я не бачу виразно.

— Боги. Хто ж бо ще? Поглянь!

— А, справді! Боги, аякже — боги! — Фіндлейсон усміхнувся, і голова впала йому на груди. Піру казав щиру правду. Після Великої повені хто ж іще міг zostатися живий у цій країні, як не боги, що її створили, — боги, яким ночами молилось селище біля мосту, боги, що були на устах у всіх і правили долею всіх? Він не міг підвести голови, ні ворухнути пальцем — така його здолала млість, а Піру тільки всміхався безтямно у світлі блискавок.

Бугай спинився перед храмом і нахилив голову до мокрої землі. Зелений Папуга в гіллі піпала обтріпнув мокрі крила й заверещав крізь гуркіт грому, а коло під деревами заповнили рухливі тіні тварин. Слідом за Бугаєм підійшов sameць чорної антилопи — такого Фіндлейсон міг бачити хіба тільки в снах-спогадах зі своїх попередніх життів: sameць з гордо піднесеною головою, ебеновою спиною, срібним черевом і блискучими

рівними рогами. А поряд нього, пригнувши голову до землі, світячи зеленими очима з-під навислих брів, а хвостом безперестану шмагаючи посохлу траву, виступала Тигриця — черевата, з вислими щоками.

Бугай ліг на землю коло храму, а з темряви вискочила велетенська сіра Мавпа й сіла, як людина, на місце поваленого ідола; дощові краплі скочувались, мов діаманти, з її волохатої шиї та пліч.

Ще нові й нові тіні снувалися поза кругом, між них п'яний чоловік, що розмахував жезлом і баклагою. А тоді почулось хрипке ревіння з-під землі:

— Повінь уже минає! Година за годиною вода спадає, а їхній міст стоїть!

"Мій міст, — подумав Фіндлейсон. — Певне, він уже старезний. А яке діло богам до мого мосту?"

Він повернув очі в той бік, звідки в темряві чулося ревіння. Перед звірів, люто б'ючи хвостом на обидва боки, виповзла на череві Крокодилиця — тупорила ганзька Крокодилиця, пострах бродів.

— Вони зробили його занадто міцним на мою силу. За цілу ніч я змогла відірвати тільки трохи дощок. А мури стоять. Башти стоять. Вони скували мою течію, і річка вже не вільна. О Небесні, здійміть з мене це ярмо! Верніть мені вільну воду від берега до берега! Це я мовлю — Матір Ганга. Справедливості богів! Уділіть мені справедливості богів!

— А я що казав? —прошепотів Піру. — Це справді Панчаят[16] богів. Тепер ми знаємо, що всі люди згинули, крім нас двох, сахібе.

Папуга знову вереснув і стріпнувся, а Тигриця, прищуливши вуха, злісно загарчала.

Позаду, в густій тіні, заколивались великий хобот і блискучі ікла, і глухий буркіт порушив тишу, що настала після того гарчання.

— Ми всі тут, о Великі, — промовив густий голос. — Єдиний і многі. Шіва, мій батько, тут — із Індрую[17]. Калі вже промовила своє слово. І Хануман теж слухає.

— Каші сьогодні без свого котваля![18] — закричав чоловік з баклагою, кинувши жезл додолу, і на островці аж залящав собачий гавкіт. — Уділіть їй справедливості богів!

— Ви мовчали, коли вони сквернили мої води, — проревіла Крокодилиця. — Ви не озивались, коли мою течію замкнули між кам'яних стін. Я не мала ніякої помочі, тільки власну силу, а її, сили Матері Ганги, не вистачило проти їхніх башт. Що я могла вдіяти? Я зробила все, що моя змога. Докінчуйте ви, о Небесні!

— Я принесла смерть — я їздила рябою пошестю від хатини до хатини в селищі їхніх робітників, та вони не кинули роботи.

То озвалась, видибавши наперед, шолудива, кульгава, клишонога, струпувата ослиця з роздвоєною мордою.

— Я дихала на них з ніздрів смертю, та вони не кинули роботи.

Піру хотів схопитись, та опій скував його рухи.

— Ого! — мовив він, сплюнувши. — Це сама Сітала. Мата — чорна віспа. Є в сахіба хусточка — прикрити обличчя?

— Невелика поміч! Годували мене трупами з місяць, і я викидала їх на свої піщані коси, а робота їхня посувалася далі. Вони дияволи й сини дияволів! А ви покинули Матір Гангу саму на посміх їхнім вогняним колісницям. Я накликаю суд богів на будівників мосту!

Бугай пожував жуйку й повільно відповів:

— Якби суд богів карав усіх, хто робить посміх із святощів, багато було б порожніх вівтарів у країні, матір.

— Але ж це вже більше, ніж посміх, — озвалась Тигриця, махнувши пазурястою лапою. — Ти знаєш, Шіво, і всі ви, о Небесні, знаєте, що вони осквернили Гангу. А тому їх слід віддати Нищителеві. Хай їх судить Індра.

Антилопа, не зрушивши з місця, запитала:

— І довго триває це лихо?

— Три роки — за людським рахунком, — відповіла Крокодилиця, що лежала, припавши до землі.

— То невже Матір Ганга збирається на той рік умирати, що їй так кортить побачити кару негайно? Ще вчора там, де вона тече, було глибоке море, і завтра її знов укриє море — за нашим рахунком того, що люди називають часом. А чи може хто сказати, що цей їхній міст простоїть до завтра? — спитала Антилопа.

Запала довга тиша, буря на часину стихла, і повний місяць засяяв над мокрими після дощу деревами.

— Ну, судить, — понуро сказала Річка. — Я виповіла свою ганьбу. Повінь спадає й далі. Більше я не здатна зробити.

— А мені, — пролунав голос велетенської Мавпи, що сиділа в храмі, — втішно дивитись на цих людей, бо я пригадую, що й сам збудував немалий міст, коли світ іще був молодий[19].

— Кажуть іще, — прогарчала Тигриця, — що ці люди ведуть свій рід від недобитків твого війська, Ханумане, і тому ти помагав...

— Вони працюють, як колись моє військо на Ланці, і вірять, що їхня праця не пропаде. Індра сидить занадто високо, але ти, Шіво, знаєш, як переснували всю країну їхні вогняні колісниці.

— Атож, знаю, — відказав Бугай. — їхні боги навчили їх цього.

По колу перебіг сміх.

— Їхні боги! А що знають їхні боги? Вони народилися вчора, і ті, хто їх створив, ще самі не охололи, — сказала Крокодилиця. — А завтра їхні боги умруть.

— Ха! — озвався до Фіндлейсона Піру. — Добре каже Матір Ганга. Я сказав оце саме падре-сахібові, що проповідував на "Момбасі", то він попросив бара-малума, щоб мене закували в кайдани за грубощі.

— Напевне, вони роблять ці речі на втіху своїм богам, — знову мовив Бугай.

— Де там, — прогрімів Слон. — Скоріше на користь моїм махаджанам — моїм гладким лихварям, що вшановують мене щоразу на Новий рік, малюючи мою подобу на першій сторінці своїх рахункових книг. А я, дивлячись їм через плече при світлі

світильників, бачу, що імена в тих книгах — то імена людей з далеких місць, бо вогняні колісничі зблизили всі міста, і гроші прибувають та відходять хутко, а рахункові книги робляться товсті, як... як я. І я, Ганеша[20], бог доброго талану, благословляю своїх шанувальників.

— Вони змінили обличчя країни — моєї країни. Вони вбивали й ставили нові міста на моїх берегах, — сказала Крокодилиця.

— Ну то й що? Пересунули трохи багна. Хай багно порпається в багні, коли це багнові до вподоби, — відповів Слон.

— А що буде потім? — спитала Тигриця. — Вони побачать, що Матір Ганга не може помститись за образу, і відкинуться спершу від неї, а далі й від усіх нас, одного по одному. І кінець кінцем, Ганешо, ми зостанемось при голих вівтарях...

П'яний чоловік заточився і гучно гикнув.

— Калі бреше. Сестра моя бреше. Оце мій жезл — котваль Каші, і він веде лік моїм прочанам. Коли настає час молитися Бхайронові[21] — а такий час буває завжди, — вогняні колісничі йдуть одна за одною, і кожна привозить тисячу прочан. Вони вже не приходять пішки, а їдуть по рейках, і шани мені прибуває.

— Ганго, я бачив твої береги біля Праяга[22], чорні від богомільців, — сказала Мавпа, нахилившись уперед, — а якби не вогняна колісничка, вони сходились би повільніше й не в таким великим числі. Не забувайте цього.

— До мене вони йдуть завжди, — п'яно пробелькотів Бхайрон. — Удень і вночі вони моляться мені — всі прості люди на ланах і дорогах. Хто нині рівен Бхайронові? Що це за балачки про несталість вір? Хіба дурно мій жезл — котваль Каші? Він веде лік і каже, що ніколи не було стільки вівтарів, як нині, і вогняна колісничка служить їм добре. Я Бхайрон — Бхайрон простого люду, і нині я найперший з Небесних. Іще мій жезл каже...

— Помовч! — прогук Бугай. — Вчені ушановують мене і говорять дуже мудро, сперечаючись, чи я єдиний, чи багатий, на втіху моему людові, а ви знаєте, хто я. Калі, дружино моя, ти теж знаєш.

— Так, я знаю, — відмовила Тигриця, похиливши голову.

— Я більший, ніж Ганга. Бо ви знаєте, хто нав'язав людям думку вважати саму Гангу з усіх річок священною. Хто вмирає в її водах — ви ж знаєте, що так кажуть люди, — той приходить до нас непокараний, і Ганга знає, що вогняні колісничі привезли на її береги вже багато сот охочих так умерти. І Калі теж знає, що найбільші свої бенкети вона справляє на стовпищах прочан, яких звозять вогняні колісничі. Хто в Пурі біля ніг тамтешньої статуї за одну добу вбив тисячі, а тоді прив'язав пошесть до коліс вогняних колісниць, щоб її рознесло по країні з кінця в кінець? Хто, як не Калі? Поки не прийшла до нас вогняна колісничка, це була важка праця. Вогняні колісничі послужили тобі добре, Матір Смерті. Але я говорю про свої власні вівтарі — я, не Бхайрон простого люду, а Шіва. Люди приходять і відходять з усякими словами та байками про чужих богів, а я слухаю. Віра змінює віру серед моїх учених, а я не гніваюсь, бо коли всі слова сказано і нову байку скінчено, люди врешті вертаються до Шіви.

— Правда. Це правда, — промурмотів Хануман. — Вони вертаються до Шіви й до всіх інших, о Матір. Я скрадаюся від храму до храму на півночі, де шанують Єдиного бога і його Пророка, і нині тільки моя подоба є в їхніх храмах.

— Ну й що? — озвалась Антилопа, неквапно повернувши голову. — Той Єдиний бог, та й Пророк його — то я.

— Атож, батьку, — відказав Хануман. — І на пів день я йду — я, найдавніший з усіх богів, відколи їх знають люди, і нині я вступаю в храм Нової віри й тієї жінки, що ми її знаємо в подобі дванадцятируких статуй, а вони її звать Марією[23].

— Ну й що, брате? — сказала Тигриця. — Та жінка — то я.

— Атож, сестро: і на захід я йду, між вогняні колісниці, і постаю перед будівниками мостів у багатьох подобах, і задля мене вони міняють свою віру й чинять дуже мудро. Еге! Це я будівник мостів — мостів між цим і тим, і кожен міст кінець кінцем приводить напевне до нас. Утішся, Ганго. Ані ці люди, ані ті, що настануть після них, зовсім не сміються з тебе.

— То ви мене покинули, Небесні? Може, мені вгамувати свою повінь, щоб ненароком не знести їхніх стін? Може, Індра висушить мої джерела в горах, щоб я смиренно повзла від пристані до пристані? Може, мені заритись у пісках, поки я не згрішила...

— І все оце через якусь там смужечку заліза з вогняною колісницею на ній... Ти таки справді вічно юна. Матір Ганго! — озвався Ганеша-Слон. — Наївніше б не сказала й дитина. Хай багно порпається в багні, поки не вернеться в багно. Я знаю тільки, що мої люди багатіють і славлять мене. Шіва сказав, що вчені його не забудуть, Бхайрон задоволений своєю юрбою простолюду, а Хануман сміється.

— Авжеж, сміюсь, — відповіла Мавпа. — Моїх вівтарів небагато проти Ганешиних чи Бхайронових, але вогняні колісниці привозять мені нових поклонників із-за Чорної води — людей, що мають за бога працю. Я біжу попереду, маню їх, і вони йдуть за Хануманом.

— Ну, то дай їм тієї праці, коли вони так її жадають, — сказала Річка. — Зроби загату через мою течію і відкинь воду назад на міст. Ти ж колись, на Ланці, був дужий, Ханумане. Нахились і підними моє дно.

— Хто дає життя, може й відбирати життя. — Мавпа пошкрябалась у грязюці довгим вказівним пальцем. — Але кому буде зиск із душогубства? Дуже багато людей згине.

В ту мить від води долинув уривок любовної пісні, яких ото співають юнаки, пасучи худобу в полудневу спеку пізньої весни. Папуга зраділо вереснув і пересунувся бочком по гілляці, нахиливши голову, а пісня все гучнішала, і ось на ясне місячне світло виступив молодий пастух, улюбленець всіх гопі[24], кумир мрійливих дівчат та майбутніх матерів — Крішна Укоханий[25]. Він нахилився, зв'язуючи вузлом довге мокре волосся, і Папуга перепурхнув йому на плече.

— Все гулянка та співи, співи та гулянка, — гикнув Бхайрон. — Через них ти й спізнився на раду, брате.

— Ну й що? — засміявся Крішна, відхиливши назад голову. — Багато ви можете без мене чи Карми[26]? — він пригладив пір'я на Папузі й знову засміявся. — Чого не ви тут сидите кружком й гомоните? Я почув, як Матір Ганга заревла в темряві, і хутенько прибіг з хатини, де лежав у теплі. А що ви зробили Кармі? Чого він такий мокрий і мовчазний? І що тут робить Матір Ганга? Невже па небесах уже місця мало, що ви мусили прибрюхати сюди по грязюці в тваринній подобі? Кармо, що вони тут роблять?

— Ганга просила кари на голови будівників мосту, і Калі за неї. А тепер вона просить Ханумана затопити міст, щоб вона зажила великої слави! — прокричав Папуга. — Я чекав тут, бо знав, що ти прийдеш, о мій володарю!

— І Небесні нічого не відповіли? Невже Ганга й Матір Скорбот переговори́ли їх? Ніхто не заступився за моїх людей?

— Чом ні, — озвався Ганеша, збентежено переступаючи з ноги на ногу. — Я сказав, що це просто багно бавиться, тож нащо нам його розтоптувати?

— Мені доволі того, що вони працюють, цілком доволі, — сказав Хануман.

— Яке мені діло до гніву Ганги? — прогук і Бугай, — Я Бхайрон простого люду, і оцей мій жезл — котваль усього Каші. Я заступався за простих людей.

— Ти? — молодий бог блиснув очима.

— А хіба я нині в їхніх устах не найперший з богів? — відмовив Бхайрон, не збентежившись. — За простих людей я сказав... багато мудрих речей, тільки я їх уже забув, але оцей мій жезл...

Крішна нетерпляче відвернувся, побачив Крокодилицю в себе біля ніг і, ставши навколішки, обняв її за холодну шию.

— Матір, — лагідно сказав він, — вертайся в свої води. Не по тобі це діло. Як може те живе багно ущербити твою честь? Ти ж рік у рік даєш їм наново їхні лани, і сильними їх зробили твої повені. А кінець кінцем усі вони приходять до тебе. То нащо ж убивати їх тепер? Пожалій їх, Матір, хоч на малу часинку — це ж лиш мала часинка.

— Якби ж то лиш мала часинка... — почала повільно тварина.

— Та хіба вони боги? — відмовив зі сміхом Крішна, дивлячись у тьмяні очі Річки. — Будь певна, що це лиш мала часинка. Небесні тебе почули, і ти незабаром діждешся справедливості. А тепер вертайся до своїх вод. Он скільки людей і худоби пливе по них! Береги обвалюються, і цілі селища розтають у тобі.

— Але міст — міст стоїть.

Крішна підвівся, і Крокодилиця, забурчавши, поповзла в кущі.

— Кінець, — злостиво мовила Тигриця. — Нема більше справедливості в Небесних. Ви побавились і поглумилися з Ганги, що просила у вас лиш кількадесят життів.

— Життів моїх людей — тих, що сплять під стріхами з листя в отому селищі, молодих дівчат і юнаків, що співають їм пісень ночами, і дитини, що народиться завтра вранці, і тієї, що зачата сю ніч, — сказав Крішна. — А коли це станеться, що з того? Завтрашній день знов побачить їх за роботою. Так, хоч ви зірвіть міст від кінця до кінця, вони почнуть заново. Слухайте мене! Бхайрон завжди п'яний. Хануман дражнить своїх поклонників новими загадками...

— Та де новими! То дуже старі загадки, — засміялась Мавпа.

— Шіва слухає балачки вчених та сні самітників; Ганеша думає тільки про своїх гладких купців, а я — я живу з цими людьми, не жадаючи від них ніяких пожертв і зате одержуючи їх щогодини.

— І ти до своїх поклонників дуже ласкавий, — сказала Тигриця.

— Бо вони мої. Старі баби сніть сні про мене, перевертаючися з боку на бік; молоді дівчата виглядають мене, йдучи з лотами[27] до річки. Я проходжу біля юнаків, що чекають за ворітьми смерком, і озиваюсь через плече до сивобородих дідів. Ви знаєте, о Небесні, що з нас усіх тільки я ходжу по землі весь час і що мені нема втіхи на наших небесах, тільки-но з землі проб'ється зелене стебельце чи озвуться на смерканні два голоси у високих хлібах. Ви мудрі, але ви живете далеко, забувши, звідки вийшли. А я не забуваю. Кажете, що вогняна колісниця живить ваші храми? Що вона привозить тисячу прочан туди, куди в давнину приходило хіба десять? Правда. Нині це правда.

— Але завтра вони помруть, брате, — нагадав Ганеша.

— Тихо! — озвався Бугай, коли й Хануман нахилився вперед. — А завтра, Укоханий, що завтра?

— Тільки ось що. Нове слово поповзе з уст в уста між простим людом — те слово, що його не вдержить ні людина, ні бог, — лихе слово... ледаче слівце поміж простим людом (і ніхто не знатиме, хто пустив те слово), що, мовляв, людям уже набридли ви, о Небесні.

Боги всі разом тихо засміялись.

— А потім що, Укоханий? — спитали вони.

— І щоб приховати це, вони, мої люди, спершу нестимуть тобі, Шіво, й тобі, Ганешо, щедрі пожертви і гучніше славитимуть вас. Та слово вже розійшлося, і врешті вони почнуть платити меншу данину вашим гладким брахманам. А далі вони й зовсім забудуть ваші вівтарі, але так помалу, що ніхто не зможе сказати, відколи почали їх забувати.

— Я це знала! Знала! Я казала так само, тільки вони не хотіли слухати, — озвалась Тигриця. — Треба було вбивати! Треба було вбивати!

— Вже запізно. Вбивати треба було спочатку, поки люди з-за моря ще нічого не навчили нашого народу. А тепер мої люди бачать їхню роботу і відходять задумавшись. І думають вони зовсім не про вас, Небесні. Вони думають про вогняні колісниці та все інше, що зробили будівники мосту, і коли ваші жерці простягають руки по милостиню, вони подають уже ледь неохоче. Це ще тільки починається спершу з одного чи двох, п'яťох чи десятих — бо я, ходячи між своїм людом, знаю, що в них у серцях.

— А який же кінець, Блазню богів? Який буде кінець? — спитав Ганеша.

— Кінець буде такий, як був початок, о ледачий сину Шівин! Вогонь умре на вівтарях, а молитви на язиках, і врешті ви станете знов маленькими божками — божками джунглів, чиї імена шепотітимуть у хащах та в печерах мисливці на шурів і ловці собак — ганчір'яними божками, череп'яними ідолами дерев та сільських меж, як було спочатку. Такий кінець твій, Ганешо, і Бхайрона простого люду.

— До цього ще дуже далеко, — буркнув Бхайрон. — Та й неправда це.

— Багато жінок цілувало Крішну. Вони й наказали йому такого, щоб потішити свої серця, коли приходила сивина, а він переказав нам, — промовив ледь чутно Бугай.

— Їхні боги прийшли до нас, і ми їх змінили. Я взяв Жінку і зробив її дванадцятирукою. Отак ми переліпимо наново й усіх їхніх богів, — докинув Хануман.

— Їхніх богів? До чого тут їхні боги, один чи три, чоловік чи жінка? Тут річ у людях. Це вони міняються, а не боги будівників мосту, — сказав Крішна.

— Хай буде так. Я навчив одного чоловіка молитися на вогняну колісницю, що стояла і дихала димом, і він не знав, що вшановує мене, — відказав Хануман-Мавпа. — Вони тільки трошечки змінять імена своїх богів. Я вестиму за собою будівників мосту, як і в давнину; Шіву будуть славити вчені, ті, що не вірять іншим ученим і зневажають їх; Ганеша матиме своїх махаджанів, а Бхайрон — ослячих погоничів, прочан та продавців цяцьок. Укоханий, вони тільки імена змінять, а таке ми бачили тисячу разів.

— Авжеж, вони тільки імена змінять, — відгукнувся Ганеша; одначе всі боги збентежено заворушились.

— Ні, вони змінять не самі імена. Тільки мене одного вони не зможуть убити, поки сходитимуться до купи дівчина і юнак або поки після зимових дощів наставатиме весна. Недарма, о Небесні, ходив я по землі. Мої люди ще самі не знають, що їм відомо, але я жив з ними, а тому читаю в їхніх серцях. Великі Царі, початок кінця вже народився. Вогняні колісниці вигукують імена справді нових богів, а не старих з новими іменами. Напивайтесь і наїдайтесь! Купайте ваші лиця в диму з віттарів, поки вони ще не захололи! Приймайте жертви і слухайте бубни та цимбали, о Небесні, поки є ще квіти й співи. За людським рахунком кінець ще далеко, але ми, відуші, вважаємо, що він настане сьогодні. Я своє сказав.

Молодий бог умовк, і його брати довго дивились одне на одного в мовчанці.

— Такого я ще не чув, — зашепотів Піру на вухо своєму товаришеві. — Правда, часом, коли я мастив вали в машинному відділі "Гуркха", мене брав сумнів, чи справді наші жерці такі мудрі... Вже світає, сахібе. Вранці вони щезнуть.

Жовте світло розливалось по небу, темрява відступала, і гук річки стихав.

Раптом Слон голосно засурмив, ніби його вдарив погонич.

— Нехай судить Індра. Батьку Всього, говори! Що це ми чули? Чи таки Крішна бреше? Чи...

— Ви ж знаєте, — сказала Антилопа, підводячись. — Ви знаєте Загадку Богів. "Коли Брахма[28] доснить свої сні, небо, і земля, і пекло щезнуть". Тіштесь. Брахма ще снить. Сні приходять і відходять, і природа їхня міняється, але Брахма ще спить. Крішна занадто довго ходив по землі, і все ж я люблю його ще дужче за ту байку, що він нам оповів. Боги міняються, Укоханий, — усі, крім Одного!

— Атож, усі, крім Одного, що сіє любов у людських серцях, — відмовив Крішна, зав'язуючи пояс. — Почекайте ще трошечки, і самі побачите, чи збрехав я.

— Справді — ще трошечки, як ти кажеш, і ми побачимо. Іди ж до своїх хатин, Укоханий, і далі бав молодят, бо Брахма ще снить. Ідіть, діти мої! Брахма снить, і поки

він не прокинеться, боги не умруть.

— Куди вони ділися? — спитав охоплений побожним страхом лашкар, ледь тремтячи з холоду.

— Бозна! — відповів Фіндлейсон.

Уже зовеш розвиднилось, але на мокрій землі під піпалом не було ані сліду ратиць чи лап. Тільки папуга верещав у гіллі, тріпотів крильми і струшував додолу рясні краплі.

— Вставаймо! Ми геть закоцюбли. Мабуть, опій уже вийшов з нас. Ти можеш іти, сахібе?

Фіндлейсон зіп'явся на ноги і обтрусився. Голова в нього боліла й наморочилась, однак дія опію вже минулась, і, хлюпаючи собі на чоло водою з калюжі, начальник будівництва Кашійського мосту думав, як це він попав на цей острівець і чи пощастить їм сьогодні вернутись, а головне — чи встояв його міст.

— Піру, я нічого не пам'ятаю. Я сидів під баштою, дивився на річку, а тоді... Нас змило повинню?

— Ні. Баржі відірвались, і ти, сахібе, кинувся їх швартувати.

Якщо сахіб забув про опій, Піру не мав ніякої охоти нагадувати йому.

— Чи так мені здається... правда, було темно... та тебе зашморгнуло кінцем троса й скинуло в баржу. Ну, а я теж ускочив у ту баржу — бо це ж ми вдвох, та ще з Гічкок-сахібом, збудували наш міст, — і нас понесло за водою, мов верхи на коні, а тоді баржа налетіла на цей острівець, розбилась, і нас викинуло на берег. Я зняв великий крик, коли баржу відносило, і Гічкок-сахіб напевне вже шукає нас. А щодо мосту, то поки його будовано, так багато людей умерло, що він не може завалитись.

За бурею настала палюча спека, що гнала з мокрої землі всі смороди, і в ясному сонячному світлі неможливо було думати про нічні примари. Фіндлейсон дивився на річку, в бік мосту, аж поки очі заболіли від блиску текучої води. Ані берегів, ані мосту не було видно.

— Далеко ж нас занесло, — сказав він. — Диво, що ми не потонули сто разів.

— То невелике диво, бо ніхто не вмирає раніше призначеного йому часу. Я бачив Сідней, бачив Лондон і ще двадцять великих портів бачив, але... — Піру озирнувся на мокрий, побурілий храмик під піпалом. — Але ніхто в світі ще не бачив того, що ми тут бачили.

— А що ж?

— Хіба сахіб забув? Чи богів можемо бачити тільки ми, темношкірі?

— У мене була пропасниця... — Фіндлейсон уже знову неспокійно вдивлявся в обрій. — Мені марилося, наче на острівці повно тварин і людей, і вони розмовляли, але про що — не пригадаю. По-моєму, така течія для човна вже не страшна.

— Ага! Тоді це правда. "Коли Брахма доснить свої сни, боги щезнуть". Тепер я знаю, що він мав на думці. Наш гуру колись уже казав мені таке, але я тоді не втямив. А тепер я розумію.

— Що? — спитав Фіндлейсон, озирнувшись.

Піру говорив далі, мовби сам до себе:

— Якось... тому вже шість... сім... дев'ять мусонів, я стояв вахтовим на баку "Ріви" — великого пароплава компанії, і налетів страшний туфан[29]. Зелені й чорні хвилі били в судно, а я держався з усієї сили за леєри і захлинавсь у воді. А тоді згадав про богів — тих, що ми бачили сю ніч, — він втупив цікавий погляд в спину Фіндлейсонові, але той усе дивився на розливу річку. — Так, про тих, що ми бачили сю ніч, і став волати до них, щоб мене захистили. І, поки я молився, не кидаючи вахти, набігла здоровезна хвиля і жбурнула мене на кільце великого чорного якоря, а "Ріву" підносило вище й вище та перекидало на лівий борт, а вода тікала з-під її носа, а я лежав ниць — держався за кільце й дивився в ту страшну глибину. Я подумав: як пущу з рук кільце, то я пропав, і не буде вже для мене ні "Ріви", ні моєї койки біля камбуза, де вариться рис, ні Бомбея, ні Калькутти, ні Лондона. "І звідки мені знати, — сказав я, — чи ті боги, що я їм молився, взагалі є на світі?" Та тільки-но я так подумав, ніс "Ріви" опав униз, як падає молот на ковадло, і все море хлюпнуло на палубу, відірвало мене, понесло назад через увесь бак, і скинуло вниз на шкафут, і я дуже забив ногу об помпу; одначе я не пропав і побачив богів. Для живих людей вони добрі, але для мертвих... Сю ніч вони говорили самі. А тому, як вернемось до селища, я відшмагаю нашого гуру, щоб не говорив пустими загадками: "Коли Брахма доснить свої сни, боги щезнуть".

— Поглянь на річку. Мені сонце спіпить очі. То не дим видніє?..

Піру приставив долоню дашком до очей.

— О, Гічкок-сахіб чоловік розумний і меткий. Він не звівся на простий човен, а позичив у рао-сахіба[30] паровий катер і вирушив шукати нас. Я завжди казав, що нам слід би мати на будівництві паровий катер.

Князівство раджі Бараону лежало за десять миль від мосту, і Фіндлейсон з Гічкоком чималу частину скупого свого дозвілля проводили, граючи в більярд або полюючи на чорних антилоп з молодим князем. Його шість чи сім років виховував гувернер-англієць зі спортивними нахилами, а тепер він по-князівському розтринькував свої прибутки, що встигли нагромадитись під опікою уряду Індійської імперії до його повноліття. Паровий катер із посрібленим поруччям, смугастим шовковим тентом та палубою з червоного дерева був новою його цяцькою, що страшенно дратувала Фіндлейсона, коли раджа навідувався подивитись, як будується міст.

— То нам дуже пощастило, — промурмотів Фіндлейсон, але водночас його шпигнув у серце страх: які ж то новини почує він про міст?

Яскравий синьо-білий димок хутко наближався: адже катер плив за водою. Вже видно було Гічкока на носі: він дивився в бінокль, і обличчя його було незвичайно бліде. Піру почав гукати, і катер повернув до острівця. Рао-сахіб у твідовому мисливському костюмі й семибарвному тюрбані помахав своєю вельможною рукою, а Гічкок закричав. Але спитати він нічого не встиг, бо Фіндлейсон сам перший запитав про міст.

— Якнайкраще! Боже, я вже не сподівався побачити вас живого. Вас же знесло на цілих сім косів. На мосту й камінчика не зрушило, а от як тут із вами? Я позичив катер

у рао-сахіба, і він був такий ласкавий, що й сам з нами поїхав. Лізьте сюди!

— О, Фінлінсоне, з вами все гаразд, правда? Велика халепа була вночі, правда? Мій княжий палац теж протікає, хай йому чорт, і врожай по цілому князівству майже пропав. Завертайте самі, Гічкоку. Я... я нічого не тямлю в парових машинах. Ви змогли? Ви змерзли, Фінлінсоне? В мене тут є дещо попоїсти, але спершу хильніть як слід.

— Я вам безмежно вдячний, рао-сахібе. Справді, ви врятували мені життя. А як Гічкок...

— О! Він був сам не свій. Приїхав до мене серед ночі й збудив мене з обіймів Морфея. Я сам щиро стурбувався, Фінлінсоне, і теж поїхав з ним. А тепер мій головний жрець дуже сердиться. Вертаймось хутчіше, містере Гічкок. О дванадцятій сорок п'ять я повинен бути в головному храмі князівства, ми освячуємо нову статую. Якби не це, я б запросив вас на сьогодні до себе. Така нудота ці релігійні церемонії, еге, Фінлінсоне?

Піру, добре відомий команді катера, вже заволодів стерном і вміло вів суденце назад. Одначе, правуючи, він подумки орудував двофутовим уривком розчухраного дротяного троса, і спина, що її він шмагав, була спиною його гуру.

Примітки:

[1] Каші — стародавня назва міста Віранаші, чи Бенареса.

[2] Куперс-Гіл — технічна школа в Англії, поблизу міста Віндзора, що готувала інженерів-будівельників для Британської Індії.

[3] Лашкар — матрос; кхервари — одна з народностей Індії; Булсар — порт на північ від Бомбея.

[4] Рокгемптон — порт на східному узбережжі Австралії.

[5] Серанг — боцман.

[6] Кач-Мандві — місто на півострові Кач, на заході Індії.

[7] Бара-малум — дослівно "дуже тямущий".

[8] Дангрі — цупка синя бавовняна тканина; тут — штани з такої тканини.

[9] Чхота-сахіб — "молодший пан", тобто помічник.

[10] Джібунвала — баковий матрос.

[11] Тутікорін (Тутукуді) — порт на крайньому півдні Індії.

[12] Гуру — духовний учитель; тут ідеться про жерця.

[13] Тар — телеграма.

[14] Піпал — фігове дерево.

[15] Шіва — один з трьох верховних індуїстських богів, рушій і руйнівник світу.

[16] Панчаят — рада (первісно — з п'яти членів).

[17] Індра — головне божество стародавньої індійської, так званої ведичної релігії, бог-громовержець. Калі — кровожерна богиня-месниця, втілення жорстокості. Хануман — божество, легендарний ватажок мавп.

[18] Котваль — начальник міста або міської варти.

[19] У індійському епосі "Рамаяна" оповідається, як військо мавп на чолі з Хануманом збудувало міст, щоб перейти на острів Ланку (Цейлон).

[20] Ганеша — бог мудрості, знання, науки, а також покровитель торгівлі. Зображається з слонячою головою.

[21] Бхайрон — сільське божество, чий культ тісно зв'язаний з культом Шіви. Уявляють його як п'яного чоловіка з пляшкою і жезлом чи просто з палицею.

[22] Праяг — старовинна назва міста Аллахабада.

[23] У індійському народі християнську богоматір часом ототожнюють з дванадцятирукою богинею Великою Матір'ю.

[24] Гопі — пастушка (санскритське).

[25] Крішна — одне з втілень бога Вішну, а в сучасному індуїзмі важливе самостійне божество.

[26] Карма — в індійській філософії сукупність діянь людини, що визначає її долю в майбутніх життях; простіше — доля.

[27] Лота круглий мідний глек.

[28] Брахма — верховне божество індуїстської релігії, світова душа.

[29] Туфан — буря, ураган.

[30] Рао — те саме, що раджа, князівський титул в Індії.